

एस एम तुम्ही आमच्या अंतरंगी ...

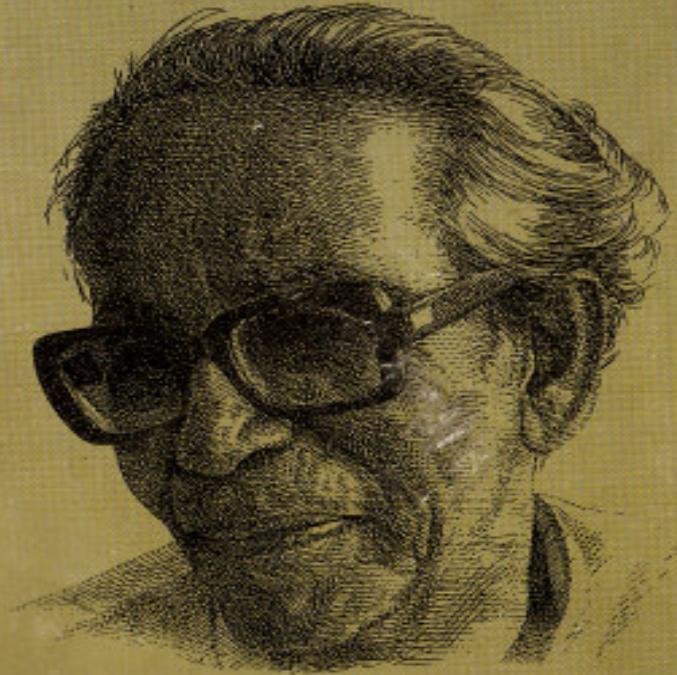
एस एम तुम्ही आमच्या अंतरंगी असंख्यात ज्योतिर्वले लावली
जरी दाट अंधार आहे समोती तरी आमुची वाट तेजाळली ॥
दिली ध्येयनिष्ठा दिली कार्यनिष्ठा
मनी रेखलेली श्रमाची प्रतिष्ठा
समाजार्थ निःस्वार्थ सेवा कराया तुम्ही त्यागदीक्षा अम्हांला दिली
एस एम तुम्ही आमच्या अंतरंगी कृतीने नवी प्रेरणा कोरली ॥

जिथे घोर अन्याय येमान घाली तिथे धावुनी जा तुम्ही निर्भय
पटे सत्य तेथे तुम्ही ठाण मांडा युवाशक्ति आहे जगी दुर्जय
उद्याच्या जगाचे नवे स्वप्न देखा
दिसू दे तुम्हाला उषःकालरेखा
अरे आज जे गांजले-पोळलेले मिळू दे सुखाची त्यां सावली
एस एम तुम्ही आमच्या अंतरंगी अशी ध्येयसृष्टीच साकारली ॥

तपस्वी मनस्वी जरी आकृती ती नसे आज साक्षात् समोरी उभी
स्मृतीच्या, कृतीच्या हजारो शलाका तरी चेतलेल्या मनाच्या नभी
वसा टाकुनी दूर जाणार नाही
रणातून माघार घेणार नाही
अम्ही अंतरात्म्यास साक्षी करोनी मुक्याने प्रतिज्ञा मनी घेतली
एस एम तुम्ही आमच्या अंतरंगी नवी वज्रबीजेच ही पेरली ॥

वसंत बापट

सत्याग्रही समाजवादी 'एस्. एम्.' - प्रा. अरविंद कपोले

राष्ट्र सेवा दल प्रकाशन

रा. अरविंद गुहा शास्त्री

रस्तो

११-१०-२००३
११-२-०९

अध्यक्षीय ...

राष्ट्र सेवा दलाचे पहिले दलप्रमुख आदरणीय एस.एम.जोशी यांच्या जन्मशताब्दीनिमित्ताने राष्ट्र सेवा दलाचे महामंत्री प्रा. अरविंद कपोले यांनी नेमक्या शब्दात लिहिलेली “सत्याग्रही समाजवादी : एस.एम.” ही पुस्तिका प्रकाशित करण्यास राष्ट्र सेवा दलास विशेष आनंद आहे.

एस.एम.जोशी यांच्या जन्मशताब्दीनिमित्त राष्ट्र सेवा दल अनेक उपक्रम वर्षभर राबविणार आहे. त्यापैकी एक उपक्रम महणजे एस.एम.यांच्या विचार आणि कार्याबद्दल हजारो व्याख्याने शाळा-महाविद्यालयातील युवकांसमोर द्यावयाची आहेत. शंभरपेक्षा जास्त सेवा दल सैनिकांनी आपण अशी व्याख्याने देणार आहोत, असे संकल्पपत्र भरून दिले आहे. या सर्व सैनिकांना एस.एम. च्या आयुष्यातील महत्त्वपूर्ण आंदोलनांची -उपक्रमांची माहिती त्वरित मिळावी, एस.एम.बद्दल युवकांपर्यंत कोणता महत्त्वपूर्ण विचार पोहोचविणे आज गरजेचे आहे हे समजावे यादृष्टीने ही पुस्तिका उपयुक्त आहे. शाळा महाविद्यालयातील युवकांनाही समतेच्या लढाईतील सेनापतीचे हे चरित्र संग्रही ठेवायला आवडेल.

भारतीय स्वातंत्र्यसंग्रामात आपले सर्वस्व पणाला लावून लढलेले एस.एम. आणि स्वातंत्र्योत्तर भारतात समतेच्या लढाईत सातत्याने आघाडीवर राहिलेल्या एस.एम.यांचे चरित्र युवकांसमोर सातत्याने आलेच पाहिजे. त्यादृष्टीने या पुस्तिकेचे चिरकालीन महत्त्वही आहे.

आज एस.एम. जोशी ह्यात असते तर धर्मांधता आणि जागतिकीकरण या दोन संकटांशी प्राण पणाला लावून मुकाबला करा असेच त्यांनी आपल्याला सांगितले असते. एस.एम.च्या जन्मशताब्दी वर्षात राष्ट्र सेवा दल सैनिक या दोन्ही प्रश्नाचे गांभीर्य समजावून घेतील, जागतिकीकरणामुळे ज्यांच्यासमोर जगण्यामरण्याचे प्रश्न निर्माण झाले आहेत अशा दलित, आदिवासी, शेतमजूर, अल्पभूधारक शेतकरी, बहुजन विद्यार्थी, बेरोजगार युवक, महिला अशा सर्व समाजघटकांना सेवा दलाच्या झेंड्याखाली संघटित करतील आणि त्याविरोधातील आंदोलनात सामूहिक पुरुषार्थाद्वारे आपले योगदान देतील हा विश्वास मला आहे.

एस.एम.जोशी जन्मशताब्दी शुभारंभ

१२ नोव्हेंबर २००३

प्रा. सुभाष वारे

अध्यक्ष : राष्ट्र सेवा दल

✧ राष्ट्र सेवा दल

✧ सत्याग्रही समाजवादी “एस.एम.”
लेखक - प्रा. अरविंद कपोले

© राष्ट्र सेवा दल

✧ प्रथम आवृत्ती : १२ नोव्हेंबर २००३

✧ प्रकाशक :
राष्ट्र सेवा दल,
साने गुरुजी स्मारक,
सिंहगड रस्ता, पुणे ४११ ०३०

✧ मुद्रक : महाराष्ट्र सहकारी मुद्रणालय, पुणे -४

✧ मुखपृष्ठ : शेखर गोडबोले

✧ मूल्य : रु. १०/-

प्रस्तावना -

एस. एम. जोशी यांच्या व्यक्तिमत्त्वावर प्रकाश

एस. एम. जोशींचे समाजवादी विचार आणि त्यांचे असामान्य व्यक्तिमत्त्व यांचा राष्ट्र सेवा दलातील कार्यकर्त्यांवर खोलवर परिणाम झाला. हे कार्यकर्ते कोणत्याही क्षेत्रात काम करताना त्यांच्या वागण्यात आणि कृतीत या संस्काराचे प्रतिबिंब उमटत असे. शिक्षण शास्त्र महाविद्यालयात प्राध्यापक आणि म्हणून अनेक वर्षे ध्येयवादी वृत्तीने व प्रभावीपणे कार्य करणाऱ्या उपप्राचार्य प्रा. अरविंद कपोले यांच्या वागण्यात आणि कार्यामध्ये एस.एम. जोशींच्या अशा संस्कारांचा मला सतत प्रत्यय आला. त्यांनी एस.एम. जोशींचे जे छोटेसे चरित्र लिहिले आहे, त्यातच एस. एम. जोशींच्या जीवनाच्या महत्त्वाच्या पैलूंवर त्यांनी नेमका प्रकाश टाकला आहे. एस. एम. जोशींच्या मनाची घडण कशी झाली हे प्रा. कपोले यांनी सुव्यवस्थितपणे मांडले आहे. विद्यार्थी दशेत हालअपेष्टा सोसल्यावरही एस. एम. यांच्या मनाला कटुतेचा स्पर्श न होता, आपल्या वाट्याला दारिद्र्यामुळे आलेले दुःख आणि मानहानी कोणाच्याही वाट्याला येऊ नये असा त्यांचा विशाल दृष्टिकोन बनला. स्वातंत्र्य चळवळीत समर्पण वृत्तीने कार्य करताना एस. एम. यांनी दहा वर्षे कारावास भोगला आणि तुरुंग हेही त्यांच्या जीवनात एक विद्यापीठच ठरले. स्वातंत्र्यपूर्व काळात काँग्रेस समाजवादी पक्षाच्या स्थापनेत पुढाकार घेतलेल्या एस. एम. जोशी यांनी स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर भारताच्या जीवनातील आर्थिक आणि सामाजिक विषमतेचे निर्मूलन व्हावे यासाठी जे कार्य केले त्यांचे थोडक्यात परंतु रेखीव वर्णन प्रा. अरविंद कपोले यांनी केले आहे. संयुक्त महाराष्ट्राच्या लढ्याचे नेतृत्व करताना एस.एम. जोशी यांच्या निर्भयतेचा आणि तत्त्वनिष्ठेचा उत्कट अविष्कार कसा झाला याचे हृद्य चित्र प्रा. कपोले यांनी रेखाटले आहे. ट्रेड युनियन क्षेत्रातील आणि संसदेतील व विधिमंडळातील एस. एम. जोशींच्या कार्याची वैशिष्ट्येही प्रा. कपोले यांनी ठसठशीतपणे सांगितली आहेत.

एस. एम. जोशी यांचे हे लहानसे चरित्र वाचल्यावर वाचकाला 'मी एसेम' हे एस. एम. जोशींचे आत्मकथन वाचावेसे खासच वाटेल. या पुस्तकाचे म्हणूनच मी मनःपूर्वक स्वागत करतो.

एस.एम. जयंती

ग. प्र. प्रधान

१२ नोव्हेंबर २००३

एसेम - जीवनालेख

प्रास्ताविक :

२९ एप्रिल १९५६ चा दिवस संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीने जोर धरलेला. दादरच्या फूल बाजारात फुलांच्या करंड्या पेटवण्याचा वेडाचार प्रक्षुब्ध जमाव करीत होता. त्यावेळी पो. इ. अडवाणी पोलिस लॉरीसह आले. जमाव अडवाणींना वेढू पहातोय आणि त्यांना ठार केल्याशिवाय राहणार नाही. एवढ्यात उंच, सडसडीत गोऱ्या रंगाची व्यक्ती धावत आली. अडवाणींना पाठीशी घालून दोन्ही हात बाजूला उभारून उच्च स्वरात गर्जली "खबरदार कोणी पाऊल पुढे टाकाल तर ! मला ठार मारल्यावरच तुम्ही त्यांच्या अंगाला स्पर्श करू शकाल." खवळलेला जनसमुदाय त्या गर्जनेने चित्राप्रमाणे स्तब्ध झाला. गर्जनेने किमया केली. अडवाणींना मागे रेटत पोलीस गाडीत चढविण्यास भाग पडणारी ती व्यक्ती कोण होती? एवढे अतुलनीय धैर्य दाखवून स्वप्राणाची बाजी लावून अडवाणींचा प्राण वाचविणारी ती व्यक्ती दुसरी तिसरी कोणी नसून तुमचे आमचे आण्णा - एस. एम्. जोशी होते. एसेमचे हे भव्यदिव्य आणि उत्कट दर्शन एकाएकी घडले नव्हते. त्यामागे अनेक वर्षांची तपश्चर्या होती. विद्यार्थी असल्यापासून जी प्रामाणिक कष्ट, त्याग, बंधुता आणि वीरवृत्ती - निर्भयतेची मूल्ये आण्णांनी जपली होती, त्याचा अविष्कार पोलीस अधिकाऱ्यास वाचवितांना कृतीद्वारे झाला असावा. कोठेही अन्याय दिसल्यावर धावून जाणारे एसेम कसे होते? हे समजवून घ्यायचे म्हणजे त्यांचा जीवनालेखच अभ्यासावा लागेल.

एसेम - बालपण आणि शिक्षण :

श्रीधर महादेव जोशी यापेक्षा एसेम ह्याच नावाने ठाऊक असलेले व्यक्तिमत्त्व या जगाच्या पाठीवर २० व्या शतकाच्या सुरुवातीला दि. १२ नोव्हें. १९०४ रोजी जन्माला आले. एका मध्यमवर्गीय गरीब ब्राम्हण कुटूंबात आण्णांचा जन्म झाला.

जन्मगाव होते 'जुन्नर'. आण्णांचे वडिलांचे नाव होते श्री महादेव जनार्दन जोशी. ते जुन्नरच्या कोर्टात कारकुनी करीत आण्णांने बालपण रत्नागिरी जिल्ह्यातील गोळप ह्या मूळगांवी गेले. त्यामुळे कोकणातील खास परखडपणा आण्णांमध्ये उतरला. आण्णांचे प्राथमिक शिक्षण जुन्नरलाच झाले. प्राथमिक शिक्षणाची दोन वर्षे राहिली असतांना आण्णांच्या वडिलांचे दुःखद निधन झाले. त्यामुळे गरीब असलेल्या जोशी कुटुंबावर आपत्तीच कोसळली. एका बाजूला आर्थिक दारिद्र्य दुसऱ्या बाजूला वडिलांचा मृत्यू याचा धक्का सहन करीत आण्णांनी मोठ्या धैर्याने दारिद्र्याचा मुकाबला करीत प्राथमिक शिक्षण पूर्ण केले. या काळात त्यांच्या आईने केलेले संस्कार फार मोलाचे ठरले. लहानग्या श्रीधरच्या मनात गरीबाबद्दलची कणव, माया आणि स्वतःची अस्मिता, स्वाभिमान आणि परिस्थितीशी धैर्याने मुकाबला करण्याची शक्ती आईनेच रुजविली आणि जोपासली. श्रीधरवर बालपणी झालेला मूल्यांचा अविष्कार पुढील आयुष्यात प्रकर्षाने आढळून येतो. शिक्षणाची परवड होऊ नये म्हणून लहान्या श्रीधरला त्याच्या चुलभावाने नागपूरला नेले. परंतु भावाची नोकरी सुटल्याने श्रीधरला फी भरता आली नाही. त्यामुळे शाळेतून नाव काढून टाकले. नागपूरात उपवास घडू लागले. त्यावेळी परदेशी बाईने दह्यात साखर घालून श्रीधरला खाण्यास दिले. माणूसकीचा हा स्पर्श श्रीधरच्या मनावर मोठा ठसा उमटवून गेला. शिक्षणासाठी वणवण करीत शेवटी श्रीधर पुण्याला रमणबागेत न्यू इंग्लिश स्कूल मध्ये दाखल झाला आणि फ्री स्टुडंटशीपवर त्याचे माध्यमिक शिक्षण पूर्ण झाले.

माध्यमिक शिक्षण घेतानांच लोकांकडे आश्रितासारखी कामे करून श्रीधरचे मन व शरीर अधिकच कणखर बनले. त्याचा परिणाम श्रीधरची विचार करण्याची शक्ती विकसित होण्यास झाली. एखाद्या गोष्टीचा साकल्याने, सर्व दिशांनी विचार करून जे पटेल रुचेल ते स्वीकारायचे आणि ते स्पष्टपणे मांडायचे ही सवय विद्यार्थी

दशेतेच जडली. ती मोठेपणीही कायम राहिली. आईचे संस्कार आणि पटलेला विचार स्पष्टपणे मांडण्याची सवय यामुळे श्रीधरने आपल्या वर्गातील कानाने कमी ऐकू येणाऱ्या 'तरटे' मित्राची बाजू उचलून धरली आणि त्याला पुढेच बसविण्यास शिक्षकांना भाग पाडले. अन्यायाविरुद्ध लढण्याची बीजे लहानपणीच श्रीधरच्या मनात रुजल्यामुळे आण्णांना अन्यायाची नेहमीच चीड येऊन ते पेटून उठत. प्रथमपासून आण्णांची प्रकृती तोळामासाच होती. शरीराने दुबळा असणारा, पण स्वराज्यासाठी, राष्ट्रकार्यासाठी स्वतःला झोकून देणारा हा माणूस त्याच्यावरील संस्कारामुळेच तयार झाला. श्रीधरने शाळेत असतांना दुपारच्या सुट्टीत गायकवाड वाड्यात जाऊन लोकमान्य टिळकांचे दर्शन घेतले. टिळकांची धीर गंभीर मूर्ती श्रीधरला देशकार्यासाठी प्रवृत्त - उद्युक्त करून गेली. त्यातूनच लोकमान्य टिळकांच्या मिरवणुकीत शाळा चुकवून सामील झालेल्या श्रीधरने निमूटपणे छडी सोसली. शाळेत असतांना ड्यूक ऑफ कॅनॉटने भारताला भेट दिली. त्यावेळी त्यांच्या स्वागतासाठी देण्यात आलेले पदक छोट्या शाळकरी श्रीधरने काढून फेकून दिले आणि त्यासाठी झालेली शिक्षाही शांतपणे सहन केली. अशातऱ्हेने राष्ट्रभक्तीचे धडे गिरवीत आण्णांनी मॅट्रीकची परीक्षा दिली आणि फर्ग्युसन महाविद्यालयात उच्च शिक्षणासाठी पाऊल टाकले. महाविद्यालयीन शिक्षणातच त्यांनी राजकीय अर्थव्यवस्थेवरील निबंधाचे पारितोषिक पटकावले. त्यावेळी प्रा. वा. गो. काळेंनी गरीबावरील अन्यायाच्या केलेल्या उल्लेखामुळे एसेमच्या संवेदनशील मनाला अन्यायाची तीव्र जाणीव झाली व ती कायम राहिली. शैक्षणिक दर्जा कायम ठेवत १९२९ मध्ये आण्णांनी बी.ए.ची पदवी मिळविली. आण्णांचे बी. ए. चे विषय होते इतिहास, अर्थशास्त्र व राज्यशास्त्र. महाविद्यालयीन जीवनातच एक प्रभावी वक्ता म्हणून त्यांचे नाव चमकत होतेच.

एकीकडे महाविद्यालयीन शिक्षण चालू असतांनाच आण्णांनी लोकमान्य टिळक, आगरकर, महात्मा गांधी यांच्या विचारांचे मनन चिंतन केले. त्याचा तरूण एसेमच्या मनावर अधिकच प्रभाव पडला आणि राष्ट्रवादाची ज्योत अधिकच प्रज्वलीत झाली. इंग्रजांच्या वसहवादामुळे भारत मातेवरील होणाऱ्या अन्यायाची चीड आणि त्या विरुद्ध लढण्याची आकांक्षांची बीजे अंकुरली. त्यावेळचे त्यांचे सहकारी असलेल्या सर्वश्री. ना. ग. गोरे, शिरूभाऊ लिमये, र. के. खाडिलकर आणि चपलाबाई करंदीकर यांच्या सहकार्याने पुण्यात युथ लीगची स्थापना केली. तेथून एसेमच्या जीवनाला वेगळे वळण मिळाले “भारताला संपूर्ण स्वातंत्र्य मिळण्यासाठी संघर्ष, जातीयवादाशी सर्व तऱ्हेने लढा आणि स्वदेशी वस्तूंचा वापर” या प्रतिज्ञात्रयीवर युथ लीगचे कार्य चालत असे. १९२७ ला युथलीगचे १ ले अधिवेशन मुंबईत आणि २ रे अधिवेशन पुण्यात नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांच्या अध्यक्षतेखाली भरविले गेले. त्यातूनच ब्रिटीश साम्राज्याचा रोष त्यांनी ओढवून घेतला. राजकीय हालचालीमुळे एसेम आणि त्यांच्या सहकाऱ्यांना एम्.ए. ला प्रवेश घेण्यास बंदी घातली गेली तो काळ होता १९३० चा. याच काळात एसेमनी फ्री प्रेस जर्नलचे वार्ताहर म्हणूनही काम केले. त्यांनी गव्हर्नर हॉटसनवर गोगटेनी गोळ्या झाडल्याचे वृत्त फ्री प्रेसला दिले. तेच भारतभर प्रसिध्द झाले. एम्. ए. ऐवजी आण्णांनी मुंबईला कायद्याच्या अभ्यासास सुरुवात केली. पण राजकीय कार्यामुळे कायद्याची पदवी हातात पडायला १९३४ साल उजाडले. कायद्याच्या अभ्यासाकडे वळलेले एसेम, राष्ट्रप्रेम, राष्ट्रभक्तीच्या उर्मीने स्वातंत्र्य लढ्यात झेपावले. स्वतःला त्यांनी स्वातंत्र्याच्या लढ्यात झोकून दिले. मात्र कायद्याच्या अभ्यासाची मदत समाजाची वकिली करतांना निश्चितपणे झाली. ते आयुष्यभर दलितांचे, कष्टकऱ्यांचे, वंचितांचे वकील झाले. बालपणापासून दारिद्र्याशी जडलेले नाते, त्यामुळे वाटेला आलेल्या हालअपेष्टा, अपमान, अन्यायाची झालेली

जाणीव याची तीव्र प्रतिक्रिया मनात उमटली. त्यातूनच “अन्याय घडो शेजारी कि दुनियेच्या दारी, धावून जिथे जाऊं” हा एसेम जीवनाचा स्थायी भाव झाला. त्याचा प्रत्यय पुढील आयुष्यात दिसतो.

एसेम - स्वातंत्र्य लढ्यातील एक सेनानी :

विद्यार्थी दशेतच निर्माण झालेली देशभक्तीची तळमळ मातृभूमीबद्दलचे प्रेम आणि ब्रिटीश राजवटीविरुद्ध खोलवर रुजलेली तिरस्काराची भावना एसेम यांना स्वातंत्र्यलढ्यात उद्युक्त न करती तरच नवल! लोकमान्य टिळक आणि स्वातंत्र्यलढ्यातील अग्रणींच्या विचारांचा प्रभाव मोठ्या प्रमाणात सुरवातीला एसेम वर झाला होता. वयाच्या वीशीतच एसेम म. गांधींच्या विचाराकडे ओढले गेले. पर्यायाने काँग्रेसच्या स्वातंत्र्य लढ्यात सहभागी झाले. सायमन कमिशन विरोधात नानासाहेब गोरे, अच्युतराव पटवर्धन आणि युसूफ मेहेर अली यांच्यासमवेत एसेमनी मोर्चा काढला. त्या मंतरलेल्या दिवसांची स्वातंत्र्यलढ्याची उर्मी अनेकांना अस्वस्थ करून गेली आणि त्यांनी या लढ्यात झेप घेतली. ह्या लढ्यात उतरतांना एसेमचा पूर्ण विश्वास होता की स्वातंत्र्यामुळे वसाहतवादाचे जोखड तर उखडले जाईलच पण त्याचबरोबर सामाजिक आणि आर्थिक विषमता, अन्याय यांचा विनाश करणारी दिशादर्शक सकाळही उजाडेल. याच धारणेतून कोकण किनाऱ्यावरील अलिबागच्या मीठ सत्याग्रहात त्यांनी १९३० साली भाग घेतला. त्याठिकाणी अतुलनीय धैर्याने आणि तळमळीच्या पण जहाल भाषणाने लोकांना एकत्र आणले. त्या भाषणाला प्रचंड प्रतिसाद मिळाला. त्याचा व्हायचा तोच परिणाम झाला आणि एसेमना ब्रिटिशांनी तुरुंगवासाची हवा चाखायला लावली (१ मे १९३०) एसेमचा स्वातंत्र्यलढ्यातील हा पहिला तुरुंगवास होता. ह्या तुरुंगवासासंबंधी एसेमनी आपल्या आत्मचरित्रात काढलेले उद्गार “आता मी खऱ्या अर्थाने पूर्ण नागरीक झालो” असे आहेत. सहा महिन्यांच्या तुरुंगवासाने त्यांच्या देशभक्तीच्या विचारांना

अधिकच धार चढली. १९३२ मध्येही प्रथम दोन महिने आणि नंतर दीड वर्ष त्यांनी तुरुंगवास भोगला. १९३४ मध्ये मानवेंद्रनाथ रॉय (एम्.एन्. रॉय) यांच्या सुटकेसाठी मुंबईला एसेमनी भाषण दिले. त्यामुळे त्यांना दोन वर्षांची कारावासाची शिक्षा झाली. एसेमनी 'क' वर्ग मागून घेतला. "सक्तमजुरीत मस्त" ह्या शीर्षकाखाली त्यांनी कारावासाचे अनुभव आत्मकथनात मांडले आहेत. एसेमची तोळामासा प्रकृती कारावासातील कष्टामुळे खालावली. परंतु आण्णांनी आपले पाऊल मागे घेतले नाही. १९३० ते १९३९ ला आण्णांच्या जीवनातील कालावधी नानासाहेब गोरे यांच्या शब्दातच मांडायचा तर तो "एसेम जीवनाच्या कळीच्या वाढीचा काळ होता आणि १९३९ ते १९६२ पर्यंतचा काळ म्हणजे एसेमची एकेक पाकळी उलगडत जाऊन पूर्ण फूल होण्याचा काळ होता. याच कालखंडात श्रीधर महादेव जोशी ऐवजी "एसेम" ह्या समष्टीत रूपांतर झाले." (एस. एम. पृष्ठ नं. ५)

१९३६ च्या फैजपूर काँग्रेसमुळे एसेम पूर्ण खान्देशात फिरले त्यामुळे कामगारांबरोबर शेतकऱ्यांनाही स्वातंत्र्य लढ्यात आणले पाहिजे हा विचारही त्यांना मनोमन पटला. विचारांना सुस्पष्टता मिळाली.

आपण स्वीकारलेला मार्ग काट्याकुट्याचा आहे. खडतर आहे म्हणून आण्णांनी लग्न न करण्याचा विचार केला होता. परंतु १९३२ मध्ये समाजवादावरील पुस्तके नेण्यासाठी आलेल्या कु. तारा पेंडसे या युवतीशी परिचय झाला. कु. तारा पेंडसे ह्या सुखवस्तू घराण्यातील व शिक्षिका म्हणून काम करणाऱ्या युवतीने एसेम बरोबर सर्व कष्ट सहन करण्याची तयारी दर्शवून सहधर्मचारिणी होण्याचा निश्चय केला. कारण ताराबाईंना आवडला होता आण्णांचा सेवाभाव. १९ ऑगस्ट १९३९ मध्ये आण्णा व ताराबाई नोंदणी पद्धतीने विवाहबद्ध झाले आणि आण्णांचा संसार स्वातंत्र्यलढ्याशी जोडला गेला. ताराबाईंची आण्णांना आयुष्यभर मिळालेली साथ आण्णांचे आयुष्य सार्थक बनवून गेली.

१९४२ मध्ये स्वातंत्र्यलढ्याचे अखेरचे पर्व सुरू झाले ते म. गांधींनी दिलेल्या "भारत छोडो" (क्विट इंडिया) या घोषणेने. भारत छोडो आंदोलन पेटले "करो या मरो" या भावनेने सारा भारत पेटून उठला. ब्रिटीश साम्राज्याला हादरे बसू लागले. हे आंदोलन चिरडून, भरडून टाकण्यासाठी सरकारने म. गांधी, नेहरू, मौ. आझाद सह अनेक नेत्यांची धरपकड केली. त्यांना तुरुंगात डांबले. राष्ट्रीय पुढाऱ्यांच्या अटकेनंतर दादरला समाजवाद्यांच्या सभेत भूमिगत राहून ४२ ची चळवळ चालविण्याचा निर्णय झाला. त्याप्रमाणे अच्युतराव पटवर्धन, शिरूभाऊ लिमये यांच्यासह एसेम भूमिगत झाले. भूमिगत चळवळीत एकसूत्रता आणण्याची जबाबदारी एसेमवर सोपविण्यात आली. आण्णांनी वेष बदलला. पायजमा, शेरवानी आणि जीना कॅप चढविली. दाढी वाढविली आणि ते अस्सल मौलवी बनले. एसेमचा "इमाम अली" झाला. मराठी इतकेच उर्दू भाषेवरील त्यांचे प्रभुत्व इमामअलीचा अस्सलपणा आणण्यास उपयुक्त ठरली. ४२ च्या चळवळीत गांधीवादी आणि समाजवादी असे तट असल्याने दुरावा निर्माण होई. कार्याला बाधा येई, हानी पोचे. परंतु आण्णांचे संबंध दोन्ही गटांशी वैयक्तिक पातळीवर चांगले असल्याने महाराष्ट्रात हा तणाव कमी होता. आण्णासाहेब सहस्त्रबुध्दे वगैरे प्रभृतींचे सहकार्य आण्णांना मिळाल्याने खादीभांडारे, खादी उत्पादन केंद्रे ही भूमिगत चळवळीची आश्रयस्थाने बनली. चळवळीचा जोर कायम राहावा, आंदोलनाची ज्योत अहर्निश तेवत राहावी, यांसाठी एसेमनी अथक प्रयत्न केले. त्याकाळात आण्णासुद्धा जीवघेण्या प्रसंगातून शिताफीनेच निसटले (आण्णांचे इमामअली पण इतके अस्सल की एकदा रेल्वे प्रवासात गुजराती जोडपे डब्यात शिरले तेव्हा इमामअली जवळ एक जागा आणि एका सोल्जरजवळ एक जागा होती. गुजराथ्याने आपल्या बायकोला सोल्जराजवळ बसविले आणि स्वतः इमामअली जवळ बसला. हिंदुच्या मनात असलेल्या उपजत मुस्लीम भीतीचा / धास्तीचा हा नमुना होता)

शेवटी १९४३ मध्ये मूषक महालात (गुप्त जागेचे नाव) १३/१४ महिन्यांनंतर मधू लिमये सह एसेमना अटक झाली. महाराष्ट्र गुप्त कट कारस्थानासाठी सर्वांवर खटला भरला, पण सरकारच्या पुराव्या अभावी अपयश आले, तरीसुद्धा अन्यायाने सर्वांना ३ वर्षे स्थानबद्ध करण्यात आले. पुढे १९४६ साली सर्वजण सुटले. समाजवादी पक्षाची पुनर्रचना झाली. राष्ट्रसेवादलही फोफावले. सर्व महाराष्ट्रभर पसरले. स्वातंत्र्यही दृष्टीक्षेपात आले. स्वातंत्र्य लढ्यात भोगलेल्या कारावासात एसेमनी खूपच कष्टांची कामे केली, भंगीकाम, केशकर्तनाचे अशी सर्व कामे केलीत. त्याच बरोबर गुजराथी उर्दूभाषांचेही अध्ययन केले. तुरुंगात संगीताचे / गायनाचे धडे गिरविले म्हणून “जेल म्हणजे विद्यापीठ” असे आण्णा नेहमी म्हणत असत.

१५ ऑगस्ट १९४७ रोजी भारत देश स्वतंत्र झाला. १५ ऑगस्ट १९४७ च्या स्वातंत्र्य सोहळ्यात आण्णा, ताराबाई आणि अजेय यांच्यासह हजारोंच्या जमावात सहभागी झाले होते. अजेयला खांद्यावर घेऊन तिरंगा झेंडा दाखवित होते. ह्या स्वातंत्र्य सेनानीला १५ ऑगस्ट १९४७ चे खास निमंत्रण दिलेले नव्हते. पण स्वातंत्र्य मिळाल्याच्या बेहोषीत आण्णांचे तेजस्वी डोळे मात्र आनंदाने चमकत होते.

एसेम - सच्चा सत्याग्रही समाजवादी :

आण्णांचे बालपणातील अनुभव व संस्कार यातूनच समाजवादी आण्णा तयार झाले असे म्हटले तर फारसे वावगे ठरणार नाही. धना कुळवाड्याला दिलेली वागणूक, विधवा उमाकाकूंची झालेली परवड या व अशा अनुभवांद्वारे स्त्री पुरुषांना वेगवेगळी नीती, ब्राह्मण बाह्यणेतारांना अलग अलग न्याय, दलिताना व दलितेतारांसाठी वेगळी वागणूक याची बोच लहानग्या श्रीधरच्या मनात घर करून बसली. स्वाभाविकपणे आण्णांनी समतेचा ध्यास घेतला,

सर्वांना समान वागणूक मिळावी ही धारणा दृढ झाली. त्यातूनच समाजवादी आण्णा तयार झाले.

वृत्तीने कृतीशील आणि तत्त्वाने मानवतावादी असा सुरेख संगम आण्णांच्या व्यक्तिमत्वात झालेला होता. सुरुवातीला मार्क्सवादाच्या मोहात जरी आण्णा होते तरी कोणत्याही प्रश्नाची तड ते स्वतःच्या पध्दतीने लावीत असत. वंचितांना मग ते कोणत्याही क्षेत्रात व ठिकाणी असोत न्याय देणारा एकमेव मार्ग म्हणजे लोकशाही समाजवाद यावर आण्णांची अव्याभिचारी निष्ठा होती म्हणूनच जीवनातही त्यांनी तो अंगिकारला व आचरणातही आणला. समाजवादाची दोन प्रमुख अंगे एक समता आणि दुसरे गांधीवादाची मूल्ये असणारा “मानवताधर्म” यांची सांगड त्यांनी चपखलपणे घातली होती. म्हणूनच एसेम बदल राष्ट्रपती आर्. वेंकटरमण यांनी “एसेम गांधीवाद्यातील समाजवादी आणि समाजवाद्यातील गांधीवादी होते.” असे उद्गार काढले. राष्ट्रीय काँग्रेसमधील युवकांनी एकत्र येऊन १९३४ साली काँग्रेसच्या अंतर्गत काँग्रेस सोशॅलिस्ट पार्टीची स्थापना केली. डॉ. लोहिया, जयप्रकाश नारायण, नानासाहेब गोरे, युसूफ मेहेरअली, कमलादेवी चटोपाध्याय व एसेम अशी अनेक मंडळी ह्या पार्टीच्या संस्थापकांमध्ये होती. स्वातंत्र्यलढ्याला अधिक सकारात्मक आणि लढाऊ स्वरूप देणे हा या मंडळींचा हेतू होता. तसेच समाजवादाचा विचार मांडावा ही पक्षाची प्रमुख भूमिका होती. १९४१ मध्ये महाराष्ट्रातील समाजवादी मंडळी एकत्र आली आणि विचारविनिमयाने राष्ट्र सेवा दल संघटनेची पुनर्रचना करण्यात आली. राष्ट्रसेवादल उभारण्यात प्रमुख हेतू स्वातंत्र्य लढ्यासाठी तरूणांना प्रेरणा हा होता. त्याचबरोबर समाजवादी शील असलेले नागरिक तयार करणे हाही हेतू होता. राष्ट्र सेवा दल हे एक नवसमाज निर्मितीचे स्वायत्त विद्यापीठ व्हावे अशी आण्णांची धारणा होती.

लोकशाही समाजवादी समाजनिर्मितीच्या कार्यासाठी एसेम यांनी काही वर्षे सेवादलाचे प्रमुख म्हणून मार्गदर्शन केले. सेवादलाच्या शाखा, सेवापथक, भूदानपथक, कलापथक आणि शिबीरांच्या माध्यमातून अनेक तरूणांना समाजवादी कार्याची प्रेरणा दिली त्यात संस्कार घेतलेले अनेकजण आजही विविध क्षेत्रात कार्य करतांना आढळतात. राष्ट्र सेवा दलाची चळवळ एस्. एम्. च्या मार्गदर्शनाचे फोफावली व त्यातून महाराष्ट्रभर समाजवादी विचारांची पिढी उभी राहिली. स्वातंत्र्यानंतर सामाजिक आणि आर्थिक प्रश्नावर काँग्रेसशी मतभेद झाले. यातूनच १९४८ ला नाशिकमध्ये एप्रिल महिन्यात अधिवेशन होऊन सोशॅलिस्ट पार्टी स्थापन झाली. आण्णा महाराष्ट्र शाखेचे अध्यक्ष झाले आणि त्यांनी समाजाची दुःखे मांडायला सुरुवात केली. सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, भाषिक प्रश्नावर अनेक लढे दिले, उपोषणे केलीत. सत्याग्रही भूमिकेतून हे सर्व केले.

आचार्य कृपलानींची किसान मजदूर प्रजा पार्टी आणि सोशॅलिस्ट पार्टी यांचे विलीनीकरण होऊन प्रजा सोशॅलिस्ट पार्टी स्थापन झाली. डॉ. लोहिया वैचारीक मतभेदामुळे बाहेर पडले.

१९६२ च्या चीन आक्रमणाच्या वेळी एसेमनी सर्वानाच मोठ्या त्यागासाठी तयार राहण्याचे आवाहन केले. त्याचवेळी देशातील समाजवादी चळवळ बळकट करण्यासाठी प्रयत्न केले. त्यातून सामाजिक, आर्थिक पर्याय निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला. त्यातूनच १९६३ च्या भोपाळ अधिवेशनाच्या वेळी प्रसोपाचे अध्यक्ष होण्याची विनंती आणणांना करण्यात आली. न्यायाचे मूल्य प्रस्थापित व्हावे यासाठी लोकशाही आहे म्हणून लोकशाहीचे मूल्य रूजवून जागवलेली निर्भयी सत्याग्रही जनशक्ती उभी करणे आवश्यक आहे असे त्यांना वाटे त्यासाठी त्यांनी अथक प्रयत्न केले. समतेची न्यायप्रधान व्यवस्था निर्माण

करण्याचे सामर्थ्य अशा प्रकारच्या सत्याग्रही जनशक्तीतच आहे आणि सर्व पातळीवर ती उभी झाली पाहिजे या दृष्टीनेच त्यांची वाटचाल होती. ह्याच उद्देशाने समाजवादी पक्षाचे काम चालावे हेही त्यांनी कटाक्षाने पाळले.

मध्यंतरी अशोक मेहतासारख्या सार्थींनी सत्ताधारी पक्षाशी सहकारवादाचा पुरस्कार केला त्याचा परिणाम म्हणजे समाजवादी ऐक्याच्या एसेमच्या प्रयत्नांना अपयश आले. त्यातून संयुक्त सोशॅलिस्ट पार्टी निर्माण झाली व अध्यक्ष एसेमच झाले. १९६९ पर्यंत त्यांनी हे अध्यक्षपद भूषविले. फावडा, तुरुंग आणि मतपेटी या समाजवादी त्रिसूत्रीचा वापर करून त्यांनी संघर्ष केला. एसेम यांची समाजवादाची जातकुळीच वेगळी होती. कोणत्याही सिध्दांतापेक्षा दलित आणि शोषित यांच्याबद्दल असणारी उपजत कणव हीच त्यांच्या समाजवादामागील प्रेरणा होती. मार्क्सवादातील वर्गद्वेष, वर्गसंघर्ष आणि सामूहिक वर्गीय स्वार्थ या भूमिकेऐवजी उदारता, व्यापक मानवता आणि त्यातून येणारी नैतिक आग्रहाची परंपरा उभी करण्याचा प्रयत्न करणे हे आण्णांच्या समाजवादी विचारांमागचे सूत्र होते. दुर्दैवाने आज इतरांपेक्षा स्वतःच्या खऱ्या वा तथाकथित अन्यायाविरुद्ध जो तो उंचरवाने ओरडण्यात मग्न असल्याने समाजात एक प्रकारचा मुर्दाडपणा शिरला आहे. जाणीवांची ही बधिरता दूर करण्यासाठी एसेमसारखा सत्याग्रही समाजवादी विरळाच म्हणावा लागेल.

त्यामुळेच समाजवादी चळवळी संबंधी एसेमनी केलेले मूल्यमापन आजही विचारास प्रवृत्त करणारे आहे. समाजवादी विचारांचा प्रचार आणि प्रसार निष्ठेने करूनही समाजवादी पक्ष उभा राहू शकला नाही ही आण्णांची खंत होती. मानवजातीला सर्वात हितकारक विचार म्हणून समाजवाद हवा, याबद्दल त्यांची मनोमन खात्री पटलेली असल्यानेच त्यांनी तो श्रद्धेने स्वीकारला होता. १९८४ च्या भाषणात आण्णा म्हणाले होते “समतेवर आधारलेल्या समाजनिर्मितीसाठी

आवश्यक ती संघटना उभी करून जेव्हा समाजवादी चळवळीसाठी सर्वस्व अर्पण करणारे कार्यकर्ते निर्माण होतील तेव्हा समाजवादाचा विचार यशस्वी होण्याची शक्यता वाढेल.” एसेमच्या जन्मशताब्दी वर्षात या दृष्टीने प्रयत्न होणे ही काळाची गरज आहे.

आण्णांच्या समाजवादी चळवळीतील योगदानासंबंधी प्रा. ग. प्र. प्रधान म्हणाले होते की, समाजवादी चळवळीत गेल्या पन्नास वर्षात जी वैचारिक एकात्मता निर्माण झाली आणि जे भावबंध निर्माण झाले ते घडविण्यात एसेम यांचा वाटा फार मोठा होता. त्यांच्या जीवनात माणुसकीचा गहिवर होताच पण त्यांच्या जीवनातील नैतिक प्रेरणा आणि विचारांचा कणखरपणा यांचा संगम अधिक विलोभनीय होता.

एसेम - सामाजिक आर्थिक समतेचा पुजारी :

धना कुळवाड्याच्या बाबत आईचे आचरण व त्यातून सहानुभूतीचा संस्कार आण्णांमध्ये दलितांना मदत करण्याची प्रेरणा देऊन गेला. तसेच युवा एसेमवर डॉ. आंबेडकरांनी चालवलेल्या चळवळीचा फार मोठा प्रभाव झाला. या चळवळीत अस्पृश्यांना नागरी हक्क मिळावेत, सार्वजनिक ठिकाणी पाणी भरता यावे, त्यांना मंदिरात प्रवेश मिळावा या मागण्या होत्या. या सर्व गोष्टीकडे डोळसपणे पाहणाऱ्या आण्णांनी १९२९ मध्ये पर्वतीचा सत्याग्रह केला. अवघ्या २५ पण निष्ठावान अशा सहकाऱ्यांना बरोबर घेऊन दलितांना पर्वतीचे मंदिर दर्शनास खुले झाले पाहिजे म्हणून ३००० परंपरावाद्यांविरुद्ध लढा दिला. अर्थात परंपरावाद्यांनी त्यांना बाहेर फेकून दिले. त्यानंतर अस्पृश्यता निर्मूलन प्रश्नावर त्यांना पुणेकरांनी चोपही दिला. अर्थात त्यामुळे आण्णा विचलित झाले नाहीतच पण विचारापासून परावृत्तही झाले नाहीत. उलट त्या विरुद्ध लढण्याचा निर्धार दृढमूल झाला. वंचितांच्या, दलितांच्या बाजूने आण्णांनी नेहमीच लढा दिला.

जातीव्यवस्थेमध्ये निर्माण झालेली उच्चनीचता त्यांना कधीच मान्य नव्हती.

१९३९ - ४० मध्ये आण्णांनी स्वतःच्या घरी “कांबळे” नावाच्या मुलाला घरी जेवायला ठेवले. आपल्या विचारांचा धडा आण्णांनी आपल्या घरातच गिरविला. त्या कालखंडातील सामाजिक व्यवस्था आणि वातावरण लक्षात घेता सामाजिक परिवर्तनाच्या दिशेने टाकलेले ते क्रांतीकारक पाऊलच होते. १९३६ च्या स्वातंत्र्यलढ्यासाठी केलेला ग्रामीण दौरा असो वा स्वातंत्र्यानंतर बिहार, उत्तरप्रदेश, मध्यप्रदेश या भागात पक्ष दौरा असो आण्णा नेहमी दलितांच्या प्रश्नांची सोडवणूक करण्यासाठी अहर्निश प्रयत्न करीत. म्हणूनच आण्णा त्यांच्या उभ्या आयुष्यात अन्यायाविरुद्ध चिडून कृतीशील झालेले जागोजागी आढळतात. मग तो मराठवाडा विद्यापीठ नामांतराचा लढा असो, बिहारमधील जमीन अधिकाराचा लढा असो किंवा मस्तीपूर खेड्यातील मुसहर जातीचा महंताविरुद्धचा जमिनीचा संघर्ष असो वा मंडल आयोगाची अंमलबजावणी असो, पुणे विद्यापीठातील (१९७३) मागासवर्गीयांच्या मागण्या असोत आण्णांनी स्वतःला या सर्व लढ्यात झोकून दिले आहे. आण्णांनी त्यांच्या प्रश्नासाठीच आपली काया झिजविली आहे. श्री. शंकरराव खरातांनी त्यांना “दलितांचे कैवारी” म्हटले हे किती सार्थ आहे हे त्यांच्या कृतीतूनच दिसून येते.

महाराष्ट्रातील भूदान चळवळीचेही नेतृत्व आण्णांनी केले. त्यांच्या दृष्टीने भूदान चळवळीनेच ग्रामीण भागातील शेतकऱ्यांच्या जीवनात बदल घडून येईल असा त्यांचा ठाम विश्वास होता. सामाजिक, आर्थिक परिवर्तन भूदान चळवळीद्वारे होईल असे त्यांना वाटे.

“स्वातंत्र्य कुणासाठी ?” या प्रश्नाला आण्णांचे उत्तर असे “स्वातंत्र्य किसान, कामगार, भूमिहीन, दलित, मजूर यांच्या उन्नतीसाठी विकासासाठी आहे.” थोडक्यात जिथे अन्याय, आक्रोश, जिथे उपेक्षित, शोषित, जेथे दुःख, पिळवणूक

अन् गरज तेथे तेथे आण्णा असे समीकरण होते. सामाजिक, आर्थिक समतेच्या लढ्यात त्यांची सामंजस्याची भूमिका कायम होती. म्हणूनच नामांतर लढ्यात चपलांची माळ गळ्यात पडूनही ते शांत होते. ते म्हणाले प्रश्न-विचारांच्या देवाणघेवाणीतून सुटतात, पेटविण्याने सुटत नाहीत. आपल्या ध्येवादाशी सुसंगत असे हे आचरण होते.

एसेम - एक कामगार नेता -

एसेमनीच एकदा सांगितले होते की कामगार क्षेत्रातील कार्यात व सेवादल कार्यात त्यांना खरे समाधान मिळाले आहे.

समाजवादी होण्यापूर्वी आण्णांनी १९३० साली काकासाहेब गाडगीळांच्या नेतृत्वाखाली झालेल्या जी. आय. पी रेल्वे संपात आपल्या कामगार चळवळीचा श्रीगणेश केला. १९४६ नंतरच्या काळात एसेमचा संबंध संरक्षण खात्यातील कामगार क्षेत्राशी आला. संरक्षण खात्यातील ६०/७० हजार कामगारांना कोणतेही अधिकार नव्हते ना त्यांच्या कामाची शाश्वती होती. रोजंदारीवर तात्पुरत्या स्वरूपात भरती झालेली होती. त्या कामगारांना आण्णांनी एकत्र आणले. त्यांच्या मागण्यासाठी संघटना बांधली. त्या संघटनेचे चिटणीस श्री. के. एम्. मॅथ्यू यांना अन्यायाने कामावरून बडतर्फ केल्यावर आण्णांनी ७ दिवसांचे उपोषण केले आणि व्यवस्थापनाला मॅथ्यूला परत कामावर घेण्यास भाग पाडले. कॅटोनमेंट सफाई कामगारांसाठी सुध्दा आण्णांनी उपोषणाचा मार्ग अवलंबिला त्यामुळे सर्वच कामगारांचा विश्वास आण्णांनी संपादन केला. पुढे १९४८ मध्ये ऑल इंडिया सिव्हिलियन डिफेन्स एम्प्लॉइज फेडरेशनची स्थापना झाली. १९५३ पर्यंत संरक्षण कामगार आंदोलन एसेमच्या नेतृत्वाखाली व अचूक मार्गदर्शनाने सुवर्णाक्षरात नोंदविले गेले. याकाळात आण्णांनी २३ दिवसाचा संपही घडवून आणला. कामगारांना न्याय देताना राजकीय पक्षाच्या मतभेदांना तिलांजली द्यावी असे

आण्णा नेहमी म्हणत. त्याचंबरोबर कामगारांना जसे हक्क हवेत तशीच त्यांनी कर्तव्येही जबाबदारीने पार पाडावीत यावर त्यांचा कटाक्ष असे. अन्यायग्रस्त कामगारांचे जीवन उध्वस्त होऊ नये यासाठी कामगारांनीच १ दिवसाचा पगार त्यांच्या कुटूंबीयांसाठी द्यावा ही सामाजिक व सामुदायिक नैतिक जाण कामगारात निर्माण करण्याचे श्रेय आण्णांच्या विधायक प्रबोधनास जाते. कामगारात व्यापक भ्रातृभावना वाढवितांना आण्णांनी कामगारांना सानेगुरूजी सेवापथकात श्रमदानाने रस्ता बांधण्यास सहभागी करून घेतले. संरक्षण कामगारांखेरीज १९६० चा ११ जुलैचा केन्द्रीय कर्मचाऱ्यांचा संप पंडित नेहरूंचे आव्हान स्वीकारून केला. १९६७ च्या केंद्रीय कर्मचाऱ्यांच्या संपात खडकी देहूरोड कामगार सहभागी झाले नाहीत ही गोष्ट आण्णांच्या मनाला फार लागली कारण आण्णांची शिकवण होती क्री कामाच्या वेळी काम आणि संघटनेने लढ्याची हाक दिली तर सर्वांनी लढ्यात उतरले पाहिजे. दुर्दैवाने पुण्याचे कामगार लढ्यात उतरले नाहीत म्हणून स्वतःचा दोष समजून प्रायश्चित्त म्हणून आण्णांनी ७ दिवसांचे उपोषण केले असा हा आगळा वेगळा कामगार नेता होता. संरक्षण कामगारांबरोबरच ऑल इंडिया स्टेट बँक एम्प्लॉईज फेडरेशन, स्टेट ट्रान्सपोर्ट ची कामगार सभा यांचेही अध्यक्ष म्हणून आण्णांनी कामगारांना न्याय मिळवून देण्याचा प्रयत्न केला. कामगार नेता म्हणून काम करतांना आण्णांनी कामगारांच्या कोणत्याही अयोग्य मागण्यांचा कधीही पुरस्कार केला नाही. ही खास बाब मानावी लागेल. १९६७ नंतर समाजवादी पक्षाचे अध्यक्ष झाल्यावर कामगार चळवळीसाठी आण्णांना पुरेसा वेळ देणे शक्य झाले नाही परंतु त्यांनी देशाच्या कामगार चळवळीत एक नवीन विचार मांडला. असंघटीत कामगारांची स्थिती अधिकच असुरक्षिततेची आहे. त्यांना न्याय मिळवून दिला पाहिजे हा तो आग्रही विचार होता. देशभर होणाऱ्या आदिवासी दलित स्त्रियांवरील अत्याचारांची दखल कामगार संघटना, चळवळ घेत नाहीत, कामगार

नेत्याचे मन त्यामुळे प्रक्षुब्ध होत नसल्याची व्यथा ते बोलून दाखवत. अगदी आयुष्याच्या शेवटी शेवटी त्यांनी ग्रामीण श्रमिकांच्या संघटनेला सक्रिय सहकार्य दिले. १९८३ मध्ये प्रकृती बरी नसताना ही पूर्णिया जिल्ह्यातील मेळाव्यास मार्गदर्शन केले. कामगार चळवळ खऱ्या अर्थाने परिवर्तनाचे साधन बनावे ही त्यांची ठाम समजूत होती. त्यादृष्टीने त्यांचे नेतृत्व कार्य करीत असे. नीतीच्या नावाखाली अन्यायाने कोणत्याही कामगाराला वा त्यांचे कुटूंब यांना शिक्षा होणार नाही याची दखल घेणारा, नीतीची चाड असणारा हा कामगारांचा नेता होता.

एसेम - एक संसदपटू (विधानसभा व लोकसभा):-

कोणत्याही प्रश्नाची संपूर्ण जाण, वैचारिक स्पष्टता, सडेतोड मांडणी, सत्ताधारी पक्षावर निवैर घणाघाती टीका आणि विधायक स्वरूपाचा तीव्र विरोध या गुणांवर आणणांनी विधानसभा आणि लोकसभा यातील कामगिरी नेहमी उच्च पातळीचीच राहिली. अन्यायावर तुटून पडण्याच्या स्थायीभावामुळे आणणांना एक खंबीर विरोधी पक्षनेता म्हणून नेहमीच प्रसिद्धी मिळे. सर्व सदस्य त्यांचे भाषण एकग्रचित्ताने ऐकत कारण ते भाषण अभ्यासपूर्ण आणि दैनंदिन उदाहरणांनी ओतप्रोत भरलेले असे. शिवाय विधायक टीकेमुळे आणणांचा एकप्रकारे नैतिक दबाव पडत असे.

१९५२ ते १९६२ या कलावधीत आणणा महाराष्ट्र विधान सभेचे सदस्य होते. त्याच काळात कै. यशवंतराव चव्हाण मंत्री व नंतर मुख्यमंत्री होते आणि आणणा विरोधीपक्ष नेते होते. त्यावेळी यशवंतराव चव्हाणांनी म्हटले आहे की “संयुक्त महाराष्ट्राच्या चळवळीची तीव्रता व कटूता यापैकी फक्त तीव्रताच एसेमनी सभागृहात आणली कटूता बाहेरच ठेवली. महाराष्ट्राच्या सार्वजनिक जीवनात फार थोडी माणसे अशी आहेत की ज्यांच्याबद्दल कोणत्याही परिस्थितीत आदर वाटावा. एसेम त्यामध्ये अग्रगण्य आहेत.” १९५२ च्या निवडणुकीत झालेला

पराभव आणणांनी कर्मयोग्याप्रमाणे मान्य केला आणि ते समाज कल्याणासाठी कार्यरत राहिले. “आजचे अमुचे पराभव पचवितो आम्ही उद्यास्तव” या भावनेने आणणा काम करत होते. १९५८ ते ६२ लोकमित्र दैनिकाचे संपादक म्हणूनही आणणांनी काम केले. विधानसभेच्या काळात आणणांनी जवळजवळ २८ विधेयकांच्या चर्चेत भाग घेऊन दुरूस्त्या सुचविल्या. प्रामुख्याने शेतीवर्षिक विधेयकांची चर्चा करतांना आणणांनी कुळांना प्राधान्य दिले पाहिजे, शेतीची पुनर्रचना करावी, कसणाऱ्याला तसेच दलित भूमिहीन शेतमजुरांना अग्रक्रमाने जमीन मिळावी, न्याय मिळावा अशा प्रकारच्या मागण्यांचा पाठपुरावा केला. टेनन्सी अँड अँग्रीकल्चरल लँड च्या विधेयकावर आणणांनी एक सूचना केली जमीन सरकारकडे जमा झाली तरी कुळाच्या जमिनीवरील अधिकार अबाधित राहिला पाहिजे व ती जमीन विकत घेण्याची मुभा मिळाली पाहिजे. ही सूचना सरकारने विधेयकात अंतर्भूत केली. जमीन सुधारणा - विधेयकाच्या वेळीही आणणांनी पाणी अडवून शेतीसाठी वापर करावा ही सूचना केली होती. बहुसंख्य शेतकरी कर्जबाजारी आहेत हे कटू सत्य मांडून किफायतशीर शेतीसाठी उपाययोजनेवर भर द्यावा हे त्यांनी सातत्याने मांडले. पाचोरा येथील तूप कारखाना- कामगारांचा प्रश्न, त्याचप्रमाणे जळगांव, चाळीसगाव, सोलापूर येथील कापड गिरणी कामगारांचा रोजगार यावर आणणांनी विधानसभेत आवाज उठविला. सरकारने त्या गिरण्या चालवाव्यात ही सूचना सरकारला मान्य करावयास लावली. याचवेळी कामगारांनीही कार्यक्षमता वाढवून उत्पादन वाढ केली पाहिजे हेही सडेतोडपणे सांगितले. याच काळात संयुक्त महाराष्ट्र निर्मितीसाठी विधानसभेत आणि बाहेरही जोरकस लढा दिला. संयुक्त महाराष्ट्र निर्मितीचा लढा एसेमच्या जीवनातील एक क्रांतीपर्वच आहे. त्याचा वेगळा उल्लेख केलेला आहे. विधानसभेप्रमाणेच १९६७ मध्ये लोकसभेवर निवडून गेल्यावर खासदार म्हणूनही मोलाची कामगिरी आणणांनी

केलेली आहे. शेतकऱ्यांच्या प्रश्नावर ते हिरीरीने बाजू मांडत. विशेषतः शेतमालास योग्य भाव मिळावा. जमिनदारी नष्ट व्हावी, भूमिहीन शेतमजूर, दलित यांना जमिन वाटप व्हावे या विषयावर ते परखडपणे मते मांडत. खासदार म्हणून त्यांनी तळमळीने मांडलेल्या विचारांशी सर्व सदस्य सहमती दर्शवित. एसेमच्या व्यक्तिमत्त्वाच्या प्रभावामुळेच त्यांना “अजातशत्रू” म्हणून संबोधले जाई. एसेमनी खासदारकीच्या काळात नागालँडला भेट देऊन तेथील प्रश्न सोडविण्याचा प्रयत्न केला. नागा नेते पिझो यांची भेट त्यांनी घेतली, नंतरही १९७९ मध्ये श्री. जयप्रकाश नारायण समवेत लंडनलाही पिझो यांच्याबरोबर बोलणी केली होती. गोवा मुक्ती संग्राम समिती गठन करण्यातही त्यांचा मोलाचा वाटा होता.

१९६८ डिसेंबरला अटलबिहारी वाजपेयींनी ३७० वे कलमानुसार काश्मीरचे विशेषाधिकार रद्द करावे अशा प्रकारचे खासगी विधेयक मांडले. त्याला आण्णांनी कडाडून विरोध केला. कारण विशेषाधिकार काढल्यास विघटनवादी प्रवृत्ती डोके वर काढेल. त्या अधिक उफाळून येतील आणि देशाची अखंडता व एकात्मता नष्ट होईल ही भावना विरोधामागे होती. हरियानातील पक्ष बदलू आचाराम गयाराम प्रकरणाच्या वेळी राजकारणात साधनशुचितेची आत्यंतिक गरज आहे हे त्यांनी सातत्याने मांडले.

आपल्या विचाराने आणि कृतीने विधानसभा व लोकसभेतही विधायक विरोधाचे प्रात्यक्षिकच त्यांनी दाखविले व आदर्श सर्वांपुढे ठेवला.

एसेम - संयुक्त महाराष्ट्र लढा :

स्वातंत्र्यानंतर भारतात भाषावार प्रांत व्हावेत अशी म. गांधींची श्रद्धा होती. १९५० मध्ये काँग्रेससह अनेक पक्ष एकत्र येऊन संयुक्त महाराष्ट्र परिषदेची स्थापना झाली. पंडित नेहरूंचा याला पाठिंबा नव्हता. आंध्रचे पोद्दी रामलू यांच्या आमरण उपोषणानंतर आंध्र पहिले भाषिक राज्य झाले. राज्य पुनर्रचनेचा अभ्यास करणाऱ्या

त्रिसदस्यीय समितीने १९५५ ला आपला अहवाल प्रसिध्द केला. या समितीचे सदस्य होते फाजलअली, कुंझरू आणि पटणीकर. कमिशनने महाराष्ट्र, पंजाब वगळता भाषावार राज्ये मान्य केली. विदर्भ वगळून उर्वरित महाराष्ट्र आणि गुजरात अशा द्वैभाषिक राज्याची शिफारस केली. मुंबईसह सर्व मराठी भाषिक प्रदेशाच्या राज्याची मागणी फेटाळली. एसेम, डांगे, अत्रे प्रभृतींनी मुंबईसह संयुक्त महाराष्ट्राची जोरकस मागणी केली. त्यानंतर केंद्राने मुंबईचे स्वतंत्र राज्य विदर्भासह महाराष्ट्र राज्य आणि महा गुजरात अशी योजना जाहीर केली. त्यामुळे तीव्र असमाधान, मराठी माणसात निर्माण झाले. असंतोषाचा भडका उडाला आणि “झालाच पाहिजे, झालाच पाहिजे, संयुक्त महाराष्ट्र झालाच पाहिजे” या घोषणेने आख्खा महाराष्ट्र निनादून गेला. तो काळ ५५-५६ चा होता. ठिकठिकाणी मोर्चे, मिरवणूक निघू लागल्या. लाठीमार, अश्रुधुरांनीही लोक दबले नाहीत मुंबई तर पेटून उठली. या लढ्यात १०५ हुतात्मे झाले. राज्याचे मुख्यमंत्री होते मोरारजी देसाई. ह्या लढ्यासाठी आण्णांचे नेतृत्व म्हणजे एक कसोटीच होती. पण आण्णा ह्या कसोटीत पुरेपुर उतरले. निर्भयता, संयम, सौजन्य आणि सोशिकता या गुणांवर आण्णांनी हा लढा यशस्वी केला. १९६० साली महाराष्ट्र राज्य निर्माण झाले. या लढ्यात पंडित जवाहरलाल नेहरू सारखा नेता आणि केंद्र शासन यांच्या विरोधात मराठी माणासाठी आकांक्षा पूर्ण करण्याचे जबरदस्त आव्हान आण्णांनी शिवधनुष्याप्रमाणे पेलले. संघर्ष तोही शांततामय मार्गाने पण तितक्याच खंबीरतेने कसा करावा याचे जणू प्रात्यक्षिकच प्रतापगडाच्या मोर्चाच्या वेळी त्यांनी दाखविले आणि पं. नेहरूंना आपली न्याय मागणी मान्य करण्यास भाग पाडले. याच लढ्यातील पोलीस अधिकारी अडवानींना वाचविण्याचा प्रसंग त्यांच्या निर्भयतेचीच साक्ष आहे. संयुक्त महाराष्ट्राचे नेतृत्व त्यांच्या राजकीय जीवनाचा परमोच्च बिंदू होता. म्हणूनच एसेम म्हणजे संयुक्त महाराष्ट्र समजले जाई. प्रा. ग. प्रधान यांच्या दृष्टीने “समर्पक वृत्ती, तत्वाशी कधीही तडजोड न करणारा, नैतिक मूल्यांची जपणूक करणारा, स्वजनांची

अप्रियता स्वीकारणारा, चिरवारी टीकेची तमा न बाळगणारा, जनतेला धोका न देणारा आणि ध्येय साध्य झाल्यावर अनासक्त वृत्तीने सत्तास्थानाकडे पाठ फिरविणारा - उत्तुंग व्यक्तिमत्त्वाचा नेता” - हीच एसेमची प्रतिमा ह्याच काळात निर्माण झाली.

याच निर्धाराने आण्णांनी आणीबाणीतही लढा दिला. त्यांना स्थानबद्ध न केल्याने आण्णांनी देशभर घणाघाती भाषणांनी आवाज उठविला. साधना साप्ताहिक चालू ठेवून त्यांनी नागरी स्वातंत्र्याचा विजय साजरा केला. एकंदरीत संयुक्त महाराष्ट्र निर्मिती हा त्यांच्या जीवनातला उत्कट क्षण तर आणीबाणीचा अंत हा परमोच्च आनंदाचा बिंदू होता.

अर्थात बेळगाव कारवार मराठी भाषिकांचा प्रश्न न सुटल्याची खंत आण्णांना अखेरपर्यंत होतीच.

एसेम - राष्ट्रसेवादल :

काँग्रेसमध्ये असतानाच समाजवादी शीलाचे नागरिक तयार करणारी एक संघटना असावी हा विचार अनेक समाजवादी मित्रांच्या विचार विनिमयातून पक्का झाला आणि ४ जून १९४१ ला राष्ट्र सेवा दलाची पुनर्रचना झाली. त्यावेळी एसेम तुरुंगात होते. पण त्यांनीच राष्ट्र सेवा दलाचे प्रमुख म्हणून काम पहावे असे ठरले. राष्ट्रसेवादलाच्या उभारणीला आणखीही एक कारण होते. पुणे शहरातील हिंदुत्ववादी आर. एस. एस. वाली मंडळी, राष्ट्रवादी समाजवादी नेत्यांच्या सभा उधळून लावत. प्रसंगी हल्लाही करीत. १ मे १९३८ ला तर सेनापती बापट आणि एसेमवर हल्ला झाला होता. आचार्य अत्रेही हल्ल्यातून बचावले होते. त्याचा प्रतिकार झाला पाहिजे या दृष्टीने संघटना बांधणीचा विचार झाला. राष्ट्रसेवादलाची भूमिका नकारात्मक नव्हती. एसेम तर स्पष्टपणे सांगत राष्ट्रसेवादल तरुणांना स्वातंत्र्य लढ्यात सहभागी होण्याची प्रेरणा देण्यासाठी सुरू केले आहे. संघाला विरोध करण्यासाठी सुरू केले आहे हे तद्न खोटे आहे. स्वातंत्र्य लढ्यात भाग घेण्याऐवजी सैन्यात जा अशी ब्रिटीश साम्राज्यास पूरक सहकार्याची

भूमिका संघ परिवार घेतो म्हणून आमचा संघाला विरोध आहे. देशासाठी सर्वस्वाचा त्याग करण्याचाच संस्कार सेवादलाला करायचा आहे अशी मांडणी आण्णा करीत.

स्वातंत्र्यलढ्यातील तरुणतरुणींचे स्फूर्तीस्थान म्हणून राष्ट्रसेवादल वाढले. स्वातंत्र्यपूर्व आणि स्वातंत्र्योत्तर काळातही एक संस्कार केंद्र म्हणून सेवादल कार्य करीत राहिले. आण्णा म्हणत स्वातंत्र्यानंतर सेवादलाने समाजपरिवर्तनाचे मुक्त विद्यापीठ म्हणून काम केले पाहिजे. त्यादृष्टीने आण्णांनी सेवादलाला मार्गदर्शन केले. सेवादलाला संस्कार घेऊन अनेकांनी समाजाच्या विविध क्षेत्रात समताधिष्ठित समाजरचनेच्या विचारांनी काम केले आणि आजही करीत आहेत. विधायक संघर्षमय रचनात्मक कार्याची आण्णांना मूळातच आवड आणि सेवादलाचे मूळ ध्येयही शैक्षणिक त्यामुळे सुजाण जबाबदार कार्यकर्त्यांची फौज आण्णांच्याच मार्गदर्शनाखाली उभी राहिली. भाऊसाहेब रानडे, डॉ. रं. नी. अंबिके, नाना डेंगळे, शाम पटवर्धन, अनुताई लिमये अशा अनेकांचे सहकार्य त्यांना या कार्यात लाभले होते.

समानता, एकात्मता व संस्काराचा मंत्र जपणारी ही संघटना स्त्री-पुरुष समानता मानणारी, स्पृश्यास्पृश्य भेद न मानणारी, जातीधर्मातीत समाज निर्माण करू पाहणारी हीच बिन भिंतींची शाळा आण्णांना प्राणाहूनही प्रिय होती. युवायुवतींना बरोबरीने वागण्याची संधी सेवादलानेच दिली. हसता, गाता, नाचता, खेळता, श्रमदानातून लोकरंजनातून लोकशिक्षण तळागाळापर्यंत पोचविणारी ही चळवळ होती. आंतरजातीय विवाहातून जातीनिर्मूलनाचा पाया अनेक कार्यकर्त्यांनी एसेमच्या आशीर्वादाने घातला तो सेवादलामुळेच.

“सेवादल सेवादल ध्यास जया हर्षाने उल्लेखिल भावी इतिहास तया” ह्या वसंत बापटांच्या गीतातून एसेमच प्रतिबिंबित होतात. आज आण्णा असते तर त्यांच्या ह्या सेवादलाला ६२ वर्षे झालीत आणि ६३ व्या वर्षातही राष्ट्रसेवा दल

समतेची लढाई तितक्याचने निष्ठेने व जोमाने पुढे नेत आहे हे पाहून आण्णांना खचितच आनंद झाला असता. कुसुमाग्रजांच्या “कणा” कवितेतील तरूणाप्रमाणे पाठीवरून हात फिरवित फक्त ‘लढ’ म्हणा एवढीच आशा सेवा दलानेही व्यक्त केली असती.

एसेम - एक सामान्यातला असामान्य माणूस :

जीवनाकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन माणसांची ओळख करून देतो. आण्णा स्वतःचे जीवन मोकळेपणाने मांडू शकले याचे कारण ते एक माणूस म्हणून वाढले आणि जगले. मी एसेम या आत्मकथनातून हे पदोपदी जाणवते. त्याचप्रमाणे त्यांच्यातला माणूस आगळी वेगळी माणसे या ग्रंथामधूनही डोकावतो. आण्णांनी घराघरात जे स्थान मिळविले त्याचे कारणच मुळी त्यांचे माणूसपण आहे. छोटे मूल असो वा तरूण वर्ग, समवयस्क असो वा वृद्ध, कुणाही व्यक्तीशी वय, जातपात, दर्जा याची पर्वा न करता संपर्क साधून त्यांच्याशी समरस होण्याची हातोटी अवर्णनीयच होती. आण्णांचे मोठेपण ह्या माणूसपणातच आहे असे वाटते. आण्णा अनेक कार्यकर्त्यांच्या आनंदात सामील झाले, अनेकांच्या दुःखाने हेलावले, अनेकांचे सांत्वन करीत दिलासा देत रहिले. कार्यकर्त्यांच्या घरातील माणसं कुटूंबातीलच असल्यासारखे प्रेम केले. मायेची पाखर घातली. वेळप्रसंगी चेष्टामस्करी देखील करीत राहिले. म्हणूनच आण्णा सर्वांच्या समीप जाऊ शकले. आण्णांना कशाकशात रस होता याचे उत्तर सर्वच गोष्टीत होता असे आहे. आण्णा शास्त्रीय संगितात रमत, आजारपणात, किशोरी आमोणकर यांच्या कॅसेटने त्यांना किती मस्त साथ दिली याचे वर्णन वाचण्यासारखेच आहे. ते चित्रपटही पहात. त्यात टीका टिपणीही करीत, अभिनयाचे बारकावे समजावून सांगत, क्रिकेट समालोचनात व्यत्यय त्यांना चालत नसे. ओरडून स्कोअर किती झाला, सॅच्युरी झाली का ? अशी विचारणा करीत, लहानांबरोबर मोठ्या आवाजात भांडत,

गप्पांची मैफल जमवीत सर्वांना सहभागी करून घेत. प्रभुभाई समवेत समुद्रावर जाऊन भेळपुरी व पान खाणारे आण्णाच. ही सगळी सामान्य माणसाचीच लक्षणे. निवडणूक हरणे, जिंकणे यावर २५ रूपयांची पैज लावणारेही आण्णाच ! म्हणूनच आचार्य दादा धर्माधिकारींनी एसेमबद्दल म्हटले आहे की “माझ्या दृष्टीने एसेम हा माणुसकीचा स्वयंभू पुतळा आहे. माणुसकीच्या अनेक अंगांनी हा पुतळा नटलेला आहे. एसेमचे वैशिष्ट्य ते चार-चौघांसारखे कुटूंबवत्सल लेकरवाळे आहेत. ते जसे एक साधारण मानव आहेत तसे त्यांचे व्यक्तिमत्व असाधारण मानवाचे आहे. हे असाधारणत्व त्यांच्या स्वस्थ मानव्यात आहे.”

एस. एम्. (एसेम) ह्या दोन शब्दांत नेमकं काय दडलं आहे हे सांगणं अवघडच आहे.

एसेम म्हटले की सच्छील, निवैर, सौजन्य, एसेम म्हणजे कापरासारखे चटकन पेटणारे, कापुरगोरे नितळ व्यक्तिमत्व. एसेम म्हणजे अविश्वसनीय साधेपणा आणि स्पष्टता, पारदर्शी प्रामाणिकता. एसेम म्हणजे सामाजिक न्याय आणि आर्थिक समतेच्या लढाईतील धीरोदात्त योद्धा, एक लढाऊ पण समन्वयी कामगार नेता, दलितानांचे कैवारी, एसेम म्हणजे संयुक्त महाराष्ट्र, समता आणि मानवता, ममता अशी अनेक रूपे उभी ठाकतात. ह्या सगळ्यात उद्भूत दिसते ती एसेम यांची ‘माणूस’ प्रतिमा.

म्हणूनच फादर फ्रान्सिस दिब्रीटोनी आपल्या आठवणीत “एसेम - एक देवमाणूस” असेच संबोधिले आहे. प्रा. वसंत बापटांनी आपल्या संपादकीय लिखाणात लिहिले आहे एसेम कोणी महंत नव्हते पण अत्युत्कट माणूस होते. हा माणूस असा होता की ज्याची करूणा डोळस होती. बुद्धी, भावना आणि कर्म यांचा अनोखा त्रिवेणी संगम झालेला एसेम हा सच्चा समाजवादी माणूस होता. (एस्. एम्. विशेषांक) एसेम म्हणजे समता व ममतेचे अद्वैत होते.

प्रा. मधु दंडवते यांनी श्रद्धांजली वाहतांना खास उल्लेख केलेला आहे. ते म्हणतात एसेम कोण होते? ह्या प्रश्नाचे उत्तर प्रत्येकजण आपापल्यापरीने देईल. परंतु एसेम म्हणजे केवळ एसेमच !

“एसेमच्या तरल भावनांची अभिव्यक्ती पाहिली म्हणजे भासे की एसेमचे जीवन म्हणजे राग आसावरी, लढ्याच्या सिध्दतेसाठी ते गर्जू लागले की वाटे एसेम म्हणजे राग अडाणा, रूग्णशय्येवर अखेरचे क्षण मोजताना वाटले एसेमची मैफलीतील शेवटची भैरवी”

समता परिषदेच्या वेळी १ एप्रिल १९८९ ला ही भैरवी संपली, पण तिचे मंगल सूर मात्र अजुनही कानात रेंगाळतच आहेत.

संदर्भ

१) मी. एस्. एम्	आत्मकथन श्री. म. जोशी	काँटीनेटल प्रकाश पुणे - १९८४
२) एस्. एम्.	संपादक - मधू लिमये	
	मधू दंडवते, भाई वैद्य	साधना प्रकाशन पुणे- १५ नो. १९८४
३) हिरा ठेविला ऐरणी	स्नेहलता मुळ्ये	साधना प्रकाशन १८८८
४) साधना स्मृती विशेषांक	संपादन - वसंत बापट	साधना प्रकाशन पुणे - १ मे १९८९
५) महाराष्ट्राचे शिल्पकार एसेम	ग. प्र. प्रधान	महा. राज्य सांस्कृतीक मंडळ, मुंबई २००१
६) अखेरचे पर्व	रामकृष्ण बाक्रे	साधना प्रकाशन १२ नोव्हेंबर १९९१

एसेम जीवन - ठळक महत्वाच्या तारखा

१२ नोव्हें. १९०४	जन्म - जुन्नर
१५ डिसें. १९१५	वडिलांचे निधन
जून १९१८	न्यू इंग्लीश स्कूल रमणबाग प्रवेश
जून १९२५	फर्गुसन महाविद्यालय प्रवेश
२३ डिसें. १९२६	श्रद्धानंद हत्या
१३ ऑक्टो. १९२९	पर्वती सत्याग्रह
१० मे १९३०	अलिबाग मीठ सत्याग्रह १ ली अटक
२२ जुलै १९३१	हॉटसन गोळीबार वृत्तांत लेखन
६ जाने. १९३२	मंगलभुवन अटक, पुणे लष्कर नजर कैद
२३ मार्च १९३२	२ वर्षे कारावास सक्त मजुरी
२१/२२ ऑक्टो. १९३४	काँग्रेस सोशॅलिस्ट पार्टी १-ले अधिवेशन
१९ ऑगस्ट १९३६	ताराबाईंशी विवाहबध्द
१० जून १९३९	युध्द विरोधी भाषण - १ वर्ष सजा
४ एप्रिल १९४१	राष्ट्रसेवादल प्रमुख
२७ जून १९४२	आईचे निधन
९ ऑगस्ट ४२ ते १८ सप्टे ४३	इमामअली भूमिगत जीवन व अटक
६ एप्रिल १९४६	स्थानबध्दतेतून सुटका
११ जून १९५०	सानेगुरूजी आत्मार्पण
२ जुलै १९५०	युसूफ मेहेर अलींचे निधन
२ ऑगस्ट १९५०	सेवापथकाचे नेतृत्व
ऑगस्ट १९५२	पोटनिवडणूक- विधानसभेवर निवड
२४ डिसें. १९५४	भूदान पथक नेतृत्व
२९ जानेवारी १९५६	संयुक्त महाराष्ट्र आंदोलन
२९ एप्रिल १९५६	पोलिस इन्स्पेक्टर- अडवानी बचाव
६ फेब्रु. १९५६	संयुक्त महा. स. सरचिटणीस
१७ जून १९५७	विरोधी पक्ष नेता विधान सभा महाराष्ट्र
११ जून १९६३	प्र. सो. पा. अध्यक्ष
८ जून १९६४	सं सो पा. अध्यक्ष
६ जाने १९६५	पुणे महानगरपालिका मानपत्र
७ एप्रिल १९६५	संसोपा अध्यक्ष
१ जाने. १९६८	संसोपा अध्यक्ष

राष्ट्र सेवा दल

वाङ्मय विभाग

खालील पुस्तके विक्रीसाठी उपलब्ध आहेत.

हिंदी

मूल्य-

रु.

१) राष्ट्र सेवा दल : इतिहास औरकार्य.....	१००.००
(डॉ. मु.ब. शहा)	
२) समाजवाद (भाई वैद्य)	२०.००
३) जनतंत्र (प्रा. विकास देशपांडे)	३०.००
४) राष्ट्रवाद (सुभाष वारे)	२०.००
५) वैज्ञानिक दृष्टिकोन (विनय सावंत)	२०.००

मराठी

१) विसाव्या शतकातील विचारप्रवाह	५०.००
२) सैनिक गीते	२५.००
३) ध्वज फडकत ठेवूया	२५.००
४) मुक्त विद्यापीठ	५.००
५) गांधी : माणुसकीचा मूर्तिमंत गहिवर (प्रा. मधू दंडवते)	१५.००
६) बहुसूत्री खट-नट : वसंत बापट (लीलाधर हेगडे)	१००.००
७) सत्याग्रही समाजवादी 'एस.एम.' : (प्रा. अरविंद कपोले)	१०.००

आर्पाळ किंमतीवर २०% सवलत मिळेल.

९ ऑगस्ट १९७१

२६ जून १९७५

२४ मार्च १९७७

१८ जुलै १९७८

२७ जुलै १९७८

२ ऑगस्ट १९७८

१३ ऑगस्ट १९७८

१५ जुलै १९७९

१७ फेब्रु. १९८०

१ ऑगस्ट १९८३

१२ नोव्हें. १९८४

३१ मे १९८४

२० नोव्हें. १९८४

२५ नोव्हें. १९८४

५ मे १९८५

८ जून १९८५

१८ डिसें. १९८५

१७ जाने. १९८६

२८ जाने. १९८६

३ एप्रिल १९८६

६ सप्टें. १९८६

२२ सप्टें. १९८६

८ जाने १९८७

१२ नोव्हें. १९८७

४ जाने. १९८८

१० नोव्हें १९८८

१२ फेब्रु. १९८९

३० मार्च १९८९

१ एप्रिल १९८९

प्र सोपा + संसोपा विलीनीकरण

आणिबाणी जाहिर

जनता सरकार सत्तेवर

पुलोद शासन महाराष्ट्र

नामांतराचा ठराव मंजूर

औरंगाबादला घेराव

उद्वीर अशोभनीय घटना

जनता सरकार कोसळले

पुलोद सरकार बरखास्त

लो. टिळक सन्मान पुरस्कार

८० वा वाढदिवस मी एस. एम्. पुस्तक प्रकाशित

कर्करोगाचे निदान

कोल्हापूर जाहिर सत्कार

टिळक रोड मैदान उमाशंकर जोशी हस्ते सत्कार

मी एसेम पुस्तकास कोठावळे पुरस्कार

'मी एसेम' हिंदी आवृत्ती प्रकाशन

बाबा आमटे साधनाताई सत्कार

ओके यांचे चित्रप्रदर्शन उद्घाटन

परळ कामगार मैदान नागरी सत्कार

पुणे विद्यापीठ डी.लिट पदवी प्रदान

सौ. ताराबाईचे निधन

मी एसेम गुजराथी अनुवाद प्रसिध्द - उषा मेहता

रत्नागिरीस मानपत्र

आप्पासो. सा. रे. पाटील यांचेकडे

८४ वा वाढदिवस श्रीवर्धन वास्तू उद्घाटन

टाटा मेमोरियल ॲडमिट

सामाजिक न्याय पुरस्कार हस्ते तर्कतीर्थ लक्ष्मण शास्त्री जोशी

ओके यांचे आधुनिक युगके निर्माता प्रकाशन अनौपचारिक

अगळी वेगळी माणसे प्रकाशन

मृत्यू